

УДК 82...А/Я1/7.08

Марія Брус
Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

ВІДОБРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЖІНОЧНОСТІ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Основною статті стало розкриття мовної категорії жіночності, реалізованої у поетичній творчості Тараса Шевченка з допомогою великої кількості загальних жіночих номінацій — більше двохсот фемінітивів. Дослідження цієї лінгвальної категорії дало можливість розглянути особливості використання фемінітивів у поетичній мові Шевченка, звернути увагу на їх функціонально-стилістичні ознаки, а в результаті — відзначити актуалізацію чи пасивізацію і відповідних жіночих номінацій.

Ключові слова: категорія жіночності, поетична мова, жіноче образотворення.

The article is to outline the linguistic category of femininity implemented in poetic works of Taras Shevchenko, with the help of large amount of total female nominations — over 200 feminitives. The study of lingual categories provided an opportunity to examine the characteristics of the usage of feminitives in poetic language of Taras Shevchenko, paying attention to their functional and stylistic features, and as a result to mark the actualization or passivation of corresponding female nominations.

Keywords: category of femininity, poetic language, female images of creation.

Artykuł jest skupiony zbadaniu językowej kategorii kobiecości, zrealizowanej w poetyckiej twórczości Tarasa Szewczenki poprzez wiele ogólnych nominacji kobiecości — ponad dwieście feminitywów. Analiza owej kategorii językowej pozwala na ustalenie specyfiki użycia feminitywów w poetyckim języku Szewczenki, ich cech funkcjonalno-stylistycznych, a także zaznaczenia aktualizacji czy pasywizacji odpowiednich nominacji kobiecych.

Słowa-klucze: kategoria kobiecości, język poetycki, artyzm postaci kobiecych.

Фемінітиви склали одну із найбільш розвинених груп слів у сучасній українській мові, що дало можливість виділити окрему мовну категорію — жіночності, або фемінітивності в межах лінгвальної системи [3] і виокремити самостійне мовне утворення — фемінітивну підсистему як сукупність іменників зі значенням особи жіночої статі, що знаходяться в постійних закономірних взаємовідношеннях і взаємозв'язках [2].

Категорія жіночності — це узагальнене абстрактне поняття на позначення сукупності слів, об'єднаних значенням «особа жіночої статі». Розвиток її був довготривалим і невід'ємним від розвитку української мови взагалі, тому в ньому виокремлюють такі ж періоди, як і в історії української мови. У зв'язку з цим відзначають, що формування категорії жіночності відбувалося з індоєвропейської доби, у спільнослов'янський та спільносхіднослов'янський періоди до X ст., у давньоукраїнський період XI–XV ст., у староукраїнський період XVI–XVII ст., у новий український період XVIII–XIX ст. і в сучасний період XX–XXI ст. Водночас зауважують динамічність, безперервність, прогресивність її розвитку, можливість до постійного збагачення і вдосконалення, залежно від екстралінгвістичних факторів [3].

Категорії жіночості української мови як одна із найбільш чутливих до різноманітних мовних і позамовних змін перебуває в стані активного розвитку на сучасному етапі, унаслідок різних внутрішніх і зовнішніх чинників, зумовлених світовими глобалізаційними процесами і зокрема культурно-освітніми та науковими. А в усій повноті й багатогранності її найбільшою мірою представляє художній стиль як лексично найбагатший стиль української літературної мови. А найдосконалішими майстрами сучасного фемінотворення виступають, зрозуміло, неперевершені майстри художнього слова. Тому й з метою комплексного вивчення фемінітивів української мови не дарма останнім часом ставиться акцент на дослідження специфічних авторських фемінотворчих особливостей, на виявлення самобутніх українських жіночих номінацій [1, 4, 6]. У цілому ж питання відображення категорії жіночості в художньому стилі української мови не отримало ще належного розкриття, що й зумовлює актуальність проведення відповідних лінгвістичних досліджень, а особливо на основі творчості визначних українських письменників, першорядне місце серед яких займає Тарас Григорович Шевченко — основоположник сучасної української літературної мови [10, с. 835–836; 8, с. 42–53], дослідження мовотворчості якого дало початок лінгвошевенкознавству як науковому напрямку в українському мовознавстві [7, с. 100–101].

Лінгвальна категорія жіночості представлена в поетичній творчості Тараса Шевченка великою кількістю фемінітивів — більше двомастами загальними жіночими найменуваннями [11, с. 12], що, з одного боку, засвідчили лексичне багатство фемінітивного світу письменника, а з іншого боку, — виразно продемонстрували тенденції сучасного фемінотворення (переважання власне українських слів над іношомовними (*доня, дочка, донька, дщи*), забарвлення українських і запозичених фемінітивів (*свекрівонька, хуторяночка*), актуалізація самобутніх номінацій (*дівчина, чорнобривка*), піднесення категорії жіночості до літературного, наддіалектного рівня із наданням їй загальноновживаного характеру (*землячка, полтавка, світилка*) та ін.), збережені дотепер [5]. Реалізація категорії жіночості в поетичній мові Тараса Шевченка зумовлена насамперед характерними ознаками його творчості (народністю, ліричністю, історичністю, пісенністю, фемінністю тощо), а також специфікою самої категорії жіночості, що стала невід'ємною складовою частиною народнорозмовної української лексики, від народження до високого мистецького злету рідної й дорогої для письменника [9]. Завдяки ж народнорозмовному характеру категорія жіночості стала ніби природним, невимушеним, закономірним вплетенням у канву художньої мови Кобзаря, а не спеціальним, насильним уведенням.

Презентована в поетичній мові Тараса Шевченка категорія жіночості відзначається багатьма специфічними особливостями. Насамперед це стосується кількісного і якісного складу фемінітивів. Якщо ж у поетичних творах зафіксовано більше двохсот іменників зі значенням особи жіночої статі, то значно менше з такої кількості номінацій можуть виступати позначеннями окремих, відмінних ознак жінок. Тобто численна кількість фемінітивів зазнає синонімізації, зближення за значенням на спільній семантичній основі (напр.: «жінка, яка веде чернечий спосіб життя» — *анакхоретка, білиця, черниця, сестра*; «молода жінка з чорним волоссям» — *чорнобрива, чорнобривка, чорнобривенька*; «Божа Матір» — *діва,*

всесвятая, всепречистая, жена, заступниця, пречиста, цариця). І якщо вказані чи подібні синонімічні ряди складаються з окремих самостійних лексичних одиниць, то кожний синонімічний ряд виступає носієм якоїсь однією конкретної ознаки жінки. Таке співвідношення кількісного і якісного складу фемінітивів свідчить про те, що сама лінгвальна категорія жіночості охоплює численну кількість номінацій для презентації порівняно невеликої кількості жіночих образів, тобто для характеристики кожного жіночого образу введено багато синонімічних утворень. Отож саму сутність Шевченкової фемінотворчості визначило, ймовірно, максимальне лексичне обігрування й наповнення кожного жіночого образу та введення обмеженої кількості жіночих образів, характерних, як правило, для тогочасного суспільного становища. А підґрунтям для актуалізації того чи іншого жіночого образу могла стала значущість чи наявність їх в особистому житті письменника.

Оригінальності й неповторності категорії жіночності в поетичній мові Тараса Шевченка надає перш за все специфіка фемінітивних значень, а далі й сукупність номінацій, використаних для вираження кожного окремого значення. А огляду на продуктивність і частотність фемінітивних значень, більшої чи меншої кількості лексем, залучених для їх відображення у художньому тексті можна виділити найбільш уживані, менш уживані і рідковживані фемінітивні значення. До найбільш уживаних належать значення «дівчина — молода особа жіночої статі» (*дівчиця, дівка, дівча, дівчата, дівчатка, дівчаточка, дівчина, дівчинонька, панна, панночка, чорнобривка, чорнобрива, чорнобривенька*), «мати — жінка стосовно своїх дітей» (*мама, мамочка, мамуня, мамусенька, матінка, матір, матуся, матюнка, матюночка, няня, ньенька, свекруха, теща*), «дочка — жінка стосовно своїх батьків» (*доня, донька, дочка, дочечка, дщи, панна, панночка, вдовівна, сотниківна, титарівна, царівна, шляхтянка, шляхтяночка*), «дружина — жінка стосовно свого чоловіка» (*дружина, жона, жінка, супруга, генеральшиа, герцогиня, гетьманшиа, графиня, дияконщиця, княгиня, копитаншиа, полковниця, попадя, сотничка, титарка, цариця*). До менш уживаних — значення «Богородиця» (*діва, жена, пречиста, всепречистая, всесвятая, заступниця, цариця*), «ворожка» (*баба, бабуся, відьма, ворожка, знахурка, чарівниця, чарівниченька*), «служниця» (*наймичка, нянька, ключниця, крепачка, покойова, рабиня*), «подруга» (*дружка, кума, кумася, подруга, подруженька, приятелька*), «розпусниця» (*коханка, наложниця, підложниця, розлучниця, гетера*), «черниця» (*білиця, анахоретка, черниця, сестра*), «жінка взагалі» (*жінка, небога, доня, баба*), «кохана» (*любка, мила, кохана, чорнобрива*), «господиня» (*пані, хазяйка, господиня, цариця*), «вдова» (*вдова, вдовиця, вдівонька*), «баба як стара жінка» (*баба, бабуся, бабусенька*), «красуня» (*богиня, краля, красавиця*), «сестра» (*сестра, сестриця, сестричка*). А до рідковживаних — усі решта фемінітивні значення, що кількісно значно перевищують попередні фемінітивні значення, зокрема «брехуха», «внука», «добродійка», «жирівка», «землячка», «католичка», «киянка», «ледащиця», «міщанка», «натурщиця», «новобранка», «орандарка», «педантка», «покрітка», «покійниця», «полтавка», «розумниця», «русалка», «сваха», «тітка», «туркеня», «швачка», «шинкарка» й інші.

Фемінітивні значення «дівчина», «мати», «дочка», «дружина» як уособлення знаного й любленого поетом простого родинно-побутового оточення стали про-

відними в художній творчості Тараса Шевченка. Висока продуктивність і частотність їх спричинили, напевно, і добір численної кількості номінацій для їх означення. Водночас кожне фемінітивне значення характеризується набором лексем (нейтральних і маркованих), що виступають носіями тільки вказаних значень і носіями ще й додаткових значень. Так, показниками фемінітивного значення «дівчина» стали основні номінації *дівчиця, дівка, дівча, дівчата, дівчатка, дівчаточка, дівчина, дівчинонька* і додаткові *панна, панночка, чорнобривка, чорнобрива, чорнобривенька*; показниками значення «мати» — основні назви *мама, мамочка, мамуня, мамусенька, матінка, матір, матуся, матюнка, матюночка, неня, ненька* і додаткові *свекруха, теща*; показниками значення «дочка» — основні слова *доня, донька, дочка, дочечка, дми* і додаткові *панна, панночка, вдовівна, сотниківна, титарівна, царівна, шляхтянка, шляхтяночка*; показниками значення «дружина» — основні лексеми *дружина, жона, жінка, супруга* і додаткові *генеральша, герцогиня, гетьманша, графиня, дяконниця, княгиня, копитанша, полковниця, попада, сотничка, титарка, цариця*. Отож, у вираженні фемінітивних значень «дівчина», «мати» домінують основні їх мовні визначники, а у вираженні значень «дочка», «дружина» — номінатемами з додатковим семантичним навантаженням.

Актуалізація фемінітивних значень «дівчина», «мати», «дочка», «дружина» зумовлена, ймовірно, народно розмовним характером творчості, звідки Шевченко найбільшою мірою і черпав власні лексичні багатства і де найяскравіше відображені родинно-побутові стосунки. Крім того, першорядність цих фемінітивних значень у творах Шевченка пояснюється й особливостями власне авторського жіночого образу творення — уведенням тих жіночих образів, які були й залишилися близькими й дорогими для його душі від народження до зрілого віку, які відображали долю його рідного народу і які відповідали народно розмовній стихії його творів. Так, образ дівчини став для письменника символом молодості і вродливості, краси й чистоти; образ матері — символом сімейного добра, затишку, добробуту і водночас жалю, туги, неспокою; образ дочки — символом відданості батькам і разом з тим непокірності батьківській науці; образ жінки — символом залежності від власних чоловіків, підневільності й упокорення стосовно них. У такому випадку символізацію вказаних жіночих образів яскраво відобразили найбільш поширені і характерні для них найменування *дівчина, мама, доня, пані*.

Фемінітивні значення «Богородиця», «ворожка», «служниця», «подруга», «розпусниця», «черниця», «жінка взагалі», «кохана», «господиня», «вдова», «баба як стара жінка», «красуня», «сестра» відзначено загалом як менш уживані в поетичній мові Тараса Шевченка, що реалізовані синонімічними рядами невеликої протяжності (від трьох до шести компонентів). Функціонування і використання їх пов'язане в основному з актуалізацією того чи іншого жіночого образу в межах певного контексту чи цілого твору. І якщо названі значення більшою чи меншою мірою поширені в багатьох поезіях («Богородиця», «ворожка», «кохана», «вдова», «баба як стара жінка», «красуня» тощо), то частина з них стали ще й ключовими або одними із основних в деяких поетичних творах («наймичка» — «Наймичка», «черниця» — «Мар'яна-черниця», «відьма» — «Відьма», «вдова» — «Сова», «сестра» — «Сліпий», «Пресвята» — «Іржавець»). А зі всіх номінатем, що утворюють

протяжні синонімічні ряди з метою реалізації відповідних фемінітивних значень, чітко виокремлюються найбільш типові або найбільш актуалізовані виразники того чи іншого значення, зокрема «Богородиця» — *пречиста*, «ворожка» — *ворожка*, «служниця» — *наймичка*, «подруга» — *подруга*, «розпусниця» — *коханка*, «черниця» — *черниця*, «жінка взагалі» — *жінка*, «кохана» — *мила*, «господиня» — *господиня*, «вдова» — *вдова*, «баба як стара жінка» — *баба*, «красуня» — *кряля*, «сестра» — *сестра*. Уведення таких фемінітивних значень і закріплення за ними основних та кількох синонімічних назв зумовлене, очевидно, насамперед власне авторськими задумами й уподобаннями, бажанням відобразити становище й особливості тогочасного українського суспільства.

Фемінітивні значення «брехуха», «внука», «добродійка», «жирівка», «землячка», «католичка», «киянка», «ледащиця», «міщанка», «натурщиця», «новобранка», «орандарка», «педантка», «покритка», «покійниця», «полтавка», «розумниця», «русалка», «сваха», «тітка», «туркенья», «швачка», «шинкарка» й інші, зараховані до цієї групи значень, можна вважати фрагментарними вкрапленнями в поетичну мову Тараса Шевченка. Вони виражені здебільшого відповідними словами («родичка» — *родичка*, «християнка» — *християнка*), мають одну або кілька реалізацій у творах і залучені для позначення необхідних жіночих образів у творі. Водночас серед аналізованих фемінітивних значень виділяються і такі, що представлені в багатьох творах («покритка» — «Сон», «Варнак», «Марина»). Окремі значення можуть виступати і ключовими або одними із головних («русалка» — «Русалка», «швачка» — «Швачка»). А вся різноманітність і численність рідковживаних фемінітивних значень у цілому свідчить про лексичне і словотвірне багатство поетичної мови Шевченка, про вмільний добір фемінітивів для жіночого образотворення і про надання переваги питомим чи власне українським найменуванням жінок.

Проведене дослідження дало можливість констатувати своєрідність і неповторність лінгвальної категорії жіночності, відображеної в поетичній мові Тараса Шевченка, де великою мірою знайшли втілення як загальні специфічні особливості цієї категорії, так і власне авторські, що в цілому визначили і сучасний стан її розвитку. Презентантом категорії жіночності в художній творчості Шевченка стали фемінітиви обсягом більше двохсот номінацій, кількісний склад яких зумовлений введенням численної кількості синонімічних найменувань (питомих і запозичених, стилістично нейтральних і забарвлених) для вираження необхідних фемінітивних значень, а якісний склад — визначенням порівняно невеликої кількості фемінітивних значень, що стали результатом власне авторського жіночого образотворення. І саме якісний склад визначив найбільш характерні особливості категорії жіночності, відображеної у поетичній мові Шевченка. А з урахуванням якісних характеристик слів було виділено найбільш уживані фемінітивні значення («дівчина», «мати», «дочка», «дружина»), менш уживані («Богородиця», «служниця», «черниця», «кохана», «ворожка» тощо) і рідковживані («внучка», «католичка», «ляшка», «московка», «німкенья», «пряха», «розумниця», «хуторянка» тощо). Аналіз їх дав можливість твердити про актуалізацію в поетичній мові Шевченка власне українських або питомих фемінітивів як найбільш продуктивних і частотних, що стали відображенням найдавніших жіночих образів (*мати*,

дочка, дівчина, дружина), про невелике поширення спільнослов'янських фемінітивів, окремих специфічно українських номінацій і давнього іншомовного походження (*ворожка, наймичка, вдовиця, господиня, приятелька, черниця, покритка, чорнобривка*) з метою зонайкраще показати тогочасне становище жінки й українського суспільства взагалі, а також поодинокі використання численної кількості фемінітивів різного походження (*невістка, дядина, ледащиця, міщанка, натурщиця, полтавка, безталанниця* тощо) як вияв доброї обізнаності письменника зі всіма умовами тогочасного життя жінки, важкого душевного болю за долю свого народу і як бажання поета залучити якнайбагатший лексичний арсенал української мови для власних творчих задумів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в художній мові Василя Стефаника / М. П. Брус // Прикарпатський вісник НТШ : Науковий журнал. — Івано-Франківськ, 2011. — № 2 (14). — С. 51–59.
2. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови / Марія Брус // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць / Наук. ред. А. П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — Вип. 23. — С. 17–21.
3. Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. — Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. — Вип. XI–XII. — С. 39–48.
4. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеся / М. П. Брус // Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія». — Суми : Сумський держ. університет, 2008. — № 2. — С. 18–24.
5. Брус М. П. Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій / Марія Брус // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. — Вип. 46. — Ч. I. — С. 61–69.
6. Брус М. П. Фемінітивний світ художньої мови Леся Мартовича / Марія Брус // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. — Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ, 2012. — Вип. 34–35. — С. 126–130.
7. Єрмоленко С. Я. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст. / С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко, Л. П. Гнатюк // Мовознавство. — 2013. — № 2–3. — С. 100–112.
8. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Міхель Мозер; переклав з німецької В. Кам'янець. — Українознавча бібліотека НТШ. — Львів, 2012. — Ч. 32. — 328 с.
9. Русанівський В. М. У слові — вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
10. Русанівський В. М. Шевченко Тарас Григорович / В. М. Русанівський // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 2007. — С. 835–836.
11. Словник мови Шевченка : У двох томах / Ред. кол.: В. С. Ващенко (відп. ред.), К. П. Дорошенко, В. Г. Мариниченко, Т. К. Черторизька. — К. : Наук. думка, 1964. — Т. I. — 484 с.; Т. II. — 566 с.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2001. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — 784 с.; Т. 2: Поезія 1847–1861. — 784 с.